

Rainer Zacharias, *Evangelische Kirchengeschichte für die Stadt Marienburg 1526 bis 1945. Entwicklungsstufen einer Glaubenslandschaft* (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens Nr. 39), Nicolaus-Copernicus-Verlag, Münster 2019, ss. 763, ISBN: 978-3-924238-53-7.

Ostatnio ukazały się dwie obszerne prace syntetyczne poświęcone dziejom wyznaniowym Malborka oraz Żuław Wiślanych do zakończenia drugiej wojny światowej. Pierwsza to opublikowana w 2019 r. książka niemieckiego historyka amatora, dra Reinerja Zachariasa z zarysem dziejów ewangelików malborskich od 1526 do 1945 r., której poświęcona jest niniejsza recenzja. Drugą ze wspomnianych publikacji jest z kolei studium ks. prof. Wojciecha Zawadzkiego, dyrektora Instytutu Historii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, poświęcone rozwojowi sytuacji wyznaniowej w dwóch powiatach żuławskich (malborskim i elbląskim) w latach 1772–1945, czyli od pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej Obojga Narodów aż do upadku Trzeciej Rzeszy Niemieckiej¹. Prace różnią się przyjętą cezurą, zakresem terytorialnym, a przede wszystkim podejściem warsztatowo-metodologicznym, ale częściowo omawiają te same zjawiska z zakresu dziejów społecznych, przy czym opracowanie W. Zawadzkiego obejmuje wszystkie bez wyjątku wspólnoty religijne na wspomnianym obszarze, a R. Zachariasa ogranicza się do protestantów. Niniejsza recenzja poświęcona jest pracy drugiego z wymienionych badaczy, ale trudno nie porównywać jej z wynikami badań polskiego historyka.

Reiner Zacharias, urodzony w Malborku w 1935 r., jako niespełna dziesięcioletek opuścił razem z rodziną swoją ojczyznę, uciekając przed zbliżającą się ofensywą Armii Czerwonej. Autor we wstępie nawiązał do osobistych przeżyć oraz związków z miastem pochodzenia. Jak wielu uciekinierów z Prus Zachodnich i Wschodnich, jego rodzina osiadła w Szlezwiku-Holsztynie. Tymczasem odbudowany po zniszczeniach wojennych Malbork stał się miastem polskim oraz katolickim nie tylko w sensie przynależności prawno-politycznej, lecz także pod względem struktury etniczno-wyznaniowej. Zacharias po studiach germanistycznych, historycznych i z zakresu teologii ewangelickiej uzyskał tytuł doktora w 1961 r., a następnie pracował jako nauczyciel szkół średnich w Kilonii oraz w regionalnym nadzorze oświatowym. Od 1978 r. jest członkiem Historische Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung, autorem wielu popularnych opracowań dotyczących dziejów Malborka i regionu², jak również wydawcą reedycji źródeł do dziejów regionalnych, m.in. dzieła Abrahama

¹ Wojciech ZAWADZKI, *Żuławy Malborskie i Elbląskie 1772–1945. Perspektywa społeczno-religijna*, Pelplin 2021.

² Zob. zestawienie bibliograficzne: Rainer ZACHARIAS, *Evangelische Kirchengeschichte für die Stadt Marienburg 1526 bis 1945. Entwicklungsstufen einer Glaubenslandschaft*, Münster 2019, s. 649–650.

Hartwicha z 1722 r.³ czy kroniki burmistrza malborskiego Samuela Wilhelmięgo z lat 1696–1726⁴. Od wielu lat R. Zacharias jest zaangażowany w różnego rodzaju inicjatywy na rzecz pojednania Niemców z Polakami, uczestnicząc w akcjach wspierających lokalne malborskie działania na rzecz badań i zrozumienia dziejów Malborka oraz całego regionu.

Nieco bliższe przedstawienie osoby autora jest istotne, ponieważ krytyka jego dzieła stawia historyka zajmującego się zawodowo kulturą oraz dziejami społeczno-wyznaniowymi Prus Królewskich przed trudnym wyzwaniem. Choć z założenia mamy do czynienia z syntezą zaopatrzoną w odpowiedni warsztat badawczy, przypisy, bibliografię, podlegającą wszelkim wymogom stawianym pracom naukowym, to równocześnie jest to rodzaj egodokumentu, emocjonalnego świadectwa kultury pamięci ukazującego zmieniający się stosunek niemieckich środowisk wypędzonych do miejsc swego pochodzenia znajdujących się w powojennych granicach Polski.

Omawianej tu pracy towarzyszy również ewangelicki przekaz konfesyjny, do którego we wstępie nawiązuje autor, pisząc o konsekwencjach wystąpienia Marcina Lutra, zapoczątkowujących przemianę społeczno-religijne i kulturowe dla dziejów Malborka oraz całego regionu aż do 1945 r. Równocześnie należy pamiętać, że miasto wraz z całym żuławskim regionem (Małe i Duże Żuławy Malborskie) dzieliło kulturowe i polityczne rozdarcie między katolicyzmem a luteranizmem (szerzej protestantyzmem), niemieckością a polsnością, i to zarówno w sensie społecznym, jak i politycznym, ostatecznie między niedzisiejszą świętością jako stolicy państwa zakonnego oraz rezydencji królów polskich a prowincjonalnością miasteczka w cieniu Gdańska i Elbląga. Dodatkowo w dyskursie ideologicznym z XIX i pierwszej połowy XX w. zamek malborski stał się symbolem ekspansji niemieckiej na Wschodzie. Na tym tle musi dziwić to, że miasto wraz z zamkiem jako takie nie doczekało się kompleksowej syntezy swoich dziejów, bo do takich nie można zaliczyć popularnonaukowego szkicu autorstwa Karola Górskiego z 1961 r.⁵ Tym ważniejsze są inne szeroko zarysowane inicjatywy badawcze, a do takich należy praca R. Zachariasa.

Książce o ewangelickich dziejach Malborka nadano tradycyjny układ chronologiczno-rzeczowy. W pierwszym, wstępnym rozdziale zarysowano genezę chrześcijaństwa w regionie poprzez misję zakonu krzyżackiego na Dolnym Powiślu i początkowe wpływy reformacji na tym terenie aż po 1526 r. (s. 16–43). W drugim rozdziale (s. 44–131) obszernie zrelacjonowano losy reformacji w XVI–XVII w.: od przyjęcia wyznania przez radę miejską w 1552 r., przez starcia dogmatyczne między różnymi kierunkami luteranizmu oraz kalwinizmu, a następnie przeciwdziałanie strony katolickiej (m.in. konflikt z jezuitami), wraz ze skutkami rewindykacji i usunięcia protestantów

³ Abraham HARTWICH, *Geographisch-historische Landes-Beschreibung derer dreyen im Pohlischen Preußen liegenden Werdern, als des Dantziger-, Elbing- und Marienburgischen*, ed. Rainer ZACHARIAS (Preußen unter Nachbarn. Studien und Quellen, Bd. 3), Frankfurt am Main 2002.

⁴ Samuel WILHELMI, Robert TOEPPEN, *Collectanea. Marienburg in schwerer Zeit. Aufzeichnungen eines preußischen Bürgermeisters zwischen 1696 und 1726*, ed. v. Rainer ZACHARIAS, Reinhard WENZEL (Preussen unter Nachbarn, Bd. 7, Sonderschriften des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreussen, Nr. 106), Frankfurt am Main–New York 2006.

⁵ Karol GÓRSKI, *Dzieje Malborka*, Gdańsk 1960.

z kościołów miejskich, po sytuację wyznaniową w okresie okupacji szwedzkich. Trzeci rozdział (s. 132–254) posłużył zarysowaniu działania gminy ewangelickiej po odebraniu luteranom kościołów miejskich i przekształcenia znajdującego się poza murami miejskimi kościoła szpitalnego św. Jerzego w centrum religijne miejscowych luteranów (druga połowa XVII w. – 1772). Należy przypomnieć, że protestanci stanowili większość populacji w mieście, a zamek wraz z otoczeniem stanowił katolicką jurysdykcję pod zarządem starościńskim. W poszczególnych podrozdziałach przedstawiono strukturę szkolnictwa i generalną organizację życia kulturalno-oświatowego miejscowych protestantów aż po pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej i przyłączenie Malborka wraz z resztą Prus Królewskich (poza Gdańskiem i Toruniem) do monarchii fryderycjańskiej. W rozdziale czwartym scharakteryzowano wydarzenia od 1772 r. aż do 1945 r., czyli w okresie przynależności tych ziem do państwowości pruskiej (niemieckiej). Przedstawiono w nim dzieje miejscowej gminy luteranckiej (od 1817 r. ewangelickiej) w strukturze pruskiego Kościoła krajowego wraz ze zmianami po pierwszym rozbiórze Rzeczypospolitej, skutków sekularyzacji, Kulturkampf, laicyzacji przełomu XIX i XX w. aż po sytuację w czasie drugiej wojny światowej. W rozdziałach od piątego do siódmego (s. 360–590) omówiono zagadnienia z dziejów gmin luteranckich (ewangelickich) na Żuławach Malborskich.

Po przedstawieniu rysu historycznego w szóstym rozdziale podano podstawowe dane na temat 31 parafii luteranckich (ewangelickich) z terenu Wielkich Żuław Malborskich (s. 457–544) i ośmiu na Małych Żuławach Malborskich (s. 591–624). Rozdział ósmy przynosi charakterystykę mniejszościowych wspólnot protestanckich, których wyznawcy działali i mieszkali w Malborku i na obszarze starostwa (powiatu) malborskiego, czyli kwakrów, mennonitów oraz działających tam od drugiej połowy XIX w. niewielkich gmin baptystów, adwentystów, gminy nowoapostolskiej tudzież nawiązującego do myśli (neo)pietystycznej Landeskirchliche Gemeinschaft (Krajowa Wspólnota Kościelna). Z kolei w rozdziale dziewiątym (s. 619–632) zamieszczono historyczny rys poszczególnych kościołów i zborów wraz z charakterystyką wyposażenia ruchomego. W trzech załącznikach zebrano podstawowe informacje na temat duchownych ewangelickich malborskich, kantorów i organistów oraz pastorów w gminach żuławskich (s. 651–698). Całości towarzyszy 16 nie najlepszej jakości współczesnych ilustracji barwnych oraz 63 archiwalnych czarno-białych. Z kolei pod opaską zamieszczono faksymile pomniejszonej mapy Johanna Friedricha Enderscha z 1753 r., przedstawiającej Żuławę Wiślanę oraz plan Malborka z przewodnika turystycznego z 1922 r.

Pierwsze wrażenie po przeczytaniu pracy Zachariasia, analiza przyjętej konstrukcji oraz sposobu narracji przywodzi na myśl rozliczne syntezy powiatów, miast, gmin wyznaniowych, pisane w drugiej połowie XIX i w pierwszych dziesięcioleciach XX w. przez duchownych i nauczycieli oraz powstające po 1949 r. studia historyczne pisane w środowiskach wypędzonych oraz ich potomków. Praca powstała przede wszystkim na podstawie starszej, głównie niemieckiej literatury przedmiotu, lecz – co istotne – autor stara się sięgać do często pomijanych w literaturze tekstów publikowanych przez oświeceniowych erudyty. Prace badaczy polskich są wykorzystane w większości w wersjach tłumaczonych na język niemiecki, pozycje w języku polskim są rzadsze, co więcej, ich dobór jest dosyć przypadkowy. Zwraca uwagę całkowite pominięcie materiałów archiwalnych, chociaż w Archiwum Państwowym w Gdańsku zachował się

dość spory zespół dokumentów do dziejów samego Malborka, luterańskiego kościoła św. Jerzego (sygn. 798), Ekonomii Malborskiej (sygn. 1016, 1320) czy poszczególnych wsi, nie wspominając o bardzo obficie zachowanej dokumentacji z XIX w. i pierwszych dekad XX w. przechowywanej w zbiorach Berlina, Malborka, Gdańska, Elbląga, do których szeroko odwołał się w swoim opracowaniu W. Zawadzki⁶. Brakuje również pierwszorzędných źródeł staropolskich znanych badaczom od dziesięcioleci i recypowanych przez historyków niemieckich, jak np. inwentarze ekonomii malborskiej, lustracje królewsczyzn, odwołując się chociażby do niedawnej cennej pozycji Jerzego Dygdały⁷. Od drugiej połowy XIX w. dysponujemy również wieloma niemieckimi wydanictwami statystycznymi, publikacją wyników wyborów powszechnych, danych umożliwiających różnego rodzaju analizy kwantytatywne, np. lokalnych związków między poziomem scholaryzacji a standardami życia, poparciem dla partii politycznych a przynależnością wyznaniową, czytelnictwa gazet odzwierciedlających preferencje religijne.

Mimo krytycznych uwag oraz dość oczywistych mankamentów, których nie sposób przemilczeć, lektura pracy R. Zachariasą pod wieloma względami jest bardzo pouczająca. Po pierwsze, przede wszystkim jest to pierwsza od lat monografia przedstawiająca regionalne dzieje społeczne wybranego regionu Prus Królewskich / Zachodnich z konfesyjnego, ewangelickiego punktu widzenia. Można dyskutować, czy jest to właściwe podejście metodologiczne, szczególnie że region malborski, Żuławy miał charakter wielowyznaniowy. Jednak przy wątpliwości współczesnej polskiej historiografii ewangelickiej oraz niewielkiej liczby rodzimych badaczy odpowiednio przygotowanych warsztatowo (m.in. w zakresie wykształcenia teologicznego) do kompleksowych studiów nad protestantyzmem w dawnej Rzeczypospolitej, na terenach Księstwa Pomorskiego, Śląska, Marchii, spojrzenie wywodzące się z odmiennej wrażliwości wyznaniowej, innego punktu widzenia, w sposób znaczący wzbogaca refleksję naukową. Po drugie, mamy do czynienia z subiektywnym usystematyzowaniem i uporządkowaniem materiału wraz z charakterystycznym dla jej autora rozłożeniem akcentów, co zachęca do prowadzenia krytycznej dyskusji. Również z materiałowego i czysto poznawczego punktu widzenia zestawienie list duchownych, kantorów, nauczycieli z Malborka i Żuław Malborskich wraz z sumiennym wskazaniem podstawy źródłowej (s. 651–704) stanowi pomoc dla wszelkich studiów propozograficznych. Z książki R. Zachariasą należy jednakże korzystać równocześnie ze wspomnianym dziełem W. Zawadzkiego.

Podsumowując, jak wspomniałem w pierwszych słowach mojej recenzji: książka R. Zachariasą należy do ostatnich prac pisanych przez pokolenie wypędzonych o miejscach swego urodzenia, pochodzenia i dzieciństwa i porusza tematykę stosunku do ziem utraconych po 1945 r. na rzecz Polski. Dlatego też książka na temat ewangelickiej historii Malborka poza swoimi pozostałymi walorami stanowi równocześnie ważny

⁶ W. ZAWADZKI, op.cit., s. 587–606.

⁷ *Lustracja województw Prus Królewskich 1765*, t. 3: *Województwo malborskie*, Aneks: *Inwentarz zamku malborskiego 1764*, wyd. Jerzy DYGDALA, Toruń 2011, s. XVII–XXIII. Tu przegląd literatury przedmiotu.

i interesujący dokument przemian, jakim uległa niemiecka mentalność historyczna w ostatnich dziesięcioleciach.

Edmund Kizik*

 <https://orcid.org/0000-0002-5877-2025>

BIBLIOGRAFIA

- Dygdała, Jerzy, ed. *Lustracja województw Prus Królewskich 1765*, vol. 3: *Województwo malborskie*, appendix: *Inwentarz zamku malborskiego 1764*. Toruń: Towarzystwo Naukowe, 2011.
- Górski, Karol. *Dzieje Malborka*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1960.
- Hartwich, Abraham. *Geographisch-historische Landesbeschreibung derer dreyen im Pohlischen Preußen liegenden Werdern, als des Danziger-, Elbing- und Marienburgischen*. Edited by Rainer Zacharias. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2002.
- Wilhelmi, Samuel and Robert Toeppen. *Collectanea. Marienburg in schwerer Zeit. Aufzeichnungen eines preußischen Bürgermeisters zwischen 1696 und 1726*. Edited by Rainer Zacharias and Reinhard Wenzel. Frankfurt am Main, New York: Peter Lang, 2006.
- Zacharias, Rainer. *Evangelische Kirchengeschichte für die Stadt Marienburg 1526 bis 1945. Entwicklungsstufen einer Glaubenslandschaft*. Münster: Nicolaus-Copernicus-Verlag, 2019.
- Zawadzki, Wojciech. *Żuławy Malborskie i Elbląskie 1772–1945. Perspektywa społeczno-religijna*. Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum, 2021.

* Instytut Historii, Uniwersytet Gdański

 edmund.kizik@ug.edu.pl